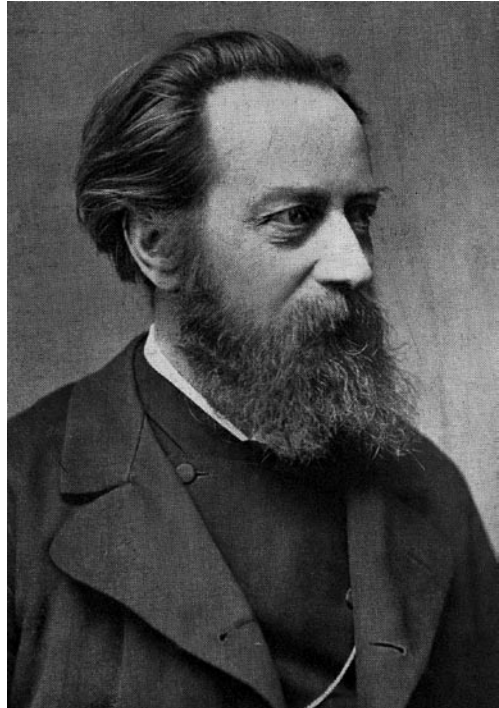

Muinas-Hellase ja Vana-Egiptuse kultuuriseosed Gustav Teichmülleri nägemuses

Sergei Stadnikov

Gustav Teichmüller

1. Sissejuhatavat

Saksa filosoofi Gustav Teichmülleri (19. XI 1832 Braunschweig – 22. V 1888 Dorpat/Tartu) mõtteloomingu kõrgaeg langes tema elu Tartu perioodile (1871–1888). Inspireerivalt-poetiline “Emajõe Ateena” (“Athen am Embach”) nimetus sobib tema loomemiljöö iseloomustamiseks kõige paremini. Meie mail elanutest üleüldse kõige sügavam algupärane

“tarkuse söber” ja filosoofia professor Tartu Ülikoolis käsitles filosoofia ajalugu eelkõige oma alustes muutumatute mõistete ümberkombineerumisena läbi aegade. Kristliku filosoofilis-teleoloogilise personalismi rajajana kritiseeris ta järjekindlalt positivismi, darvinismi evolutsiooniõpetust ning traditsioonilist platonismi.¹ Teichmülleri meelest on olemuslik ainult end teadvustav “substantsionaalne

¹ G. Teichmülleri teoste valikbibliograafia:

Die aristotelische Eintheilung der Verwaltungsformen. Sankt-Petersburg, 1859;

Aristotelische Forschungen, kd. I.; Beiträge zur Poetik des Aristoteles. Halle, 1867;

Aristotelische Forschungen, kd. II.; Aristoteles, Philosophie der Kunst. Halle, 1869; Aristotelische Forschungen,

kd. III.; Geschichte des Begriffes der Parusie. Halle, 1873; Studien zur Geschichte der Begriffe. Berlin, 1874;

Neue Studien zur Geschichte der Begriffe, vihik I–III, Gotha, 1876–1879; Darwinismus und Philosophie.

Dorpat, 1877; Wahrheitsgetreuer Bericht über meine Reise in den Himmel, verfasst von Immanuel Kant.

Gotha, 1877; Literarische Fehden im IV. Jahrhundert vor Christus, kd. I–II, Gotha, 1881–1884; Chronologie

der platonischen Dialoge. Breslau, 1881; Die wirkliche und die scheinbare Welt. Neue Grundlegungen der

Metaphysik, Breslau, 1882; Religionsphilosophie, Breslau, 1886; Neue Grundlegung der Psychologie und Logik

(postuumselt). Breslau, 1889.

Gustav Teichmülleri kohta põhjalikumalt vt. F. Masci. Un metafisico antievoluzionista Gustavo Teichmüller.

Napoli, 1887; W. Lutoslawski. Gustav Teichmüller (1832–1888). – Bursian’s Jahresbericht über die Fortschritte

der klassischen Alterthumswissenschaft. Leipzig, 1888; R. Eucken. Gustav Teichmüller. – Allgemeine Deutsche

Biographie, kd. 37, Leipzig, 1894, lk. 543–544; E. Hocks. Verhältnis der Erkenntnis zur Unendlichkeit der

Welt bei Nietzsche. Leipzig, 1914; R. Hollmann. Abriss der Psychologie und Logik nach Teichmüller. ▶

Mina”, kellele ilmneb reaalsus nii teadvuses kui ka alateadvuslikult.² Omades sõna otseses mõttes entsüklopeedilisi teadmisi filosoofia ajaloo ja paljude teiste teadusdistsipliinide vallas, analüüsib Teichmüller filosoofilisi küsimusi mitmekülgsest-ekspressiivselt. Tema uurimistegevus jaotub kahte perioodi: esimene, ajaliselt pikem, algab 50-ndate aastate keskel Saksamaal ja kestab ligikaudu veerand sajandit, mil enamik töid on pühendatud klassikalisele filosoofiale (Thales, Anaximandros, Anaximenes, Xenophanes, Herakleitos, Platon, Aristoteles jt.). Omapärasel kombel saavutavad sel ajavahemikul valminud teosed välismaal suurema tunnustuse kui Saksamaal. Muide, Rudolf Lotze (1817–1881) hindas neid kõrgelt. Elu viimasel kümnendil (teine periood) tõusevad filosoofi akadeemilise tähelepanu keskmesse aga gnoseoloogilised ja metafüüsilised probleemid. Eksisteerib

tegelik ja näiline maailm. Meie “olemise” mõiste tuleneb eneseteadvusest. Vältimatult tuleb teadvust, mis hõlmab nii tundeid kui ka tegusid, teoreetilisest teadmisest, s. t. spetsiifilisest tunnetusest teravalt eristada. “Ruumi”, “aja” ning “liikumise” mõistest tähistavad Teichmülleri arvates ainult sisemisi protsesse näitlikustavaid vorme. Need välja- ja poole projitseeritud vormid on tegelikkusele ometigi võõrad. Ühesõnaga, konstitueeritakse originaalne filosoofiline süsteem, mis selle autori surma tõttu ei jõudnud paraku saavutada lõpetatud täiust. Mõtteloo valdkonnas töötas ta välja erilise ajaloolis-filosoofilise uurimissfääri – nimelt “mõistete ajaloo” (“Geschichte der Begriffe”). Viimane erines nii senisest filosoofia ajaloost kui ka teistest ajaloolise materjali analüüsimise meetoditest. Biograafiliste andmete, ühiskondlike mõjude, religioosete ning poliitiliste meeoludega

► Leipzig, 1914; I. Rumer. Panteizm i teizm v filosofii Teichmüllera. – Voprosy filosofii i psixologii, kd. 126, 1915; E. Tennmann. G. Teichmüllers Philosophie des Christentums. Tartu, 1931; W. Szykarski. Teichmüllers philosophischer Entwicklungsgang. Vorstudien zur Lebensgeschichte des Denkers, vihik 1, Kaunas, 1938; W. Szykarski. Teichmüllers personalistische Seinslehre. – Blätter für deutsche Philosophie, kd. IX, 1935, lk. 174–193; W. Szykarski. Gustav Teichmüller. Der Neubegründer der deutschen Philosophie des tätigen Geistes. – Zeitschrift für Philosophie und philosophische Forschung, kd. VIII, 1954, lk. 595–604; W. Szykarski. Der Bahnbrecher der deutschen Philosophie des tätigen Geistes. – Archiv für spiritualistische Philosophie und ihre Geschichte, kd. I, 1939, lk. XXV–XLVII; E. Pfennigsdorf. Teichmüllers Religionsphilosophie und ihre Bedeutung für die Gegenwart. – Archiv für spiritualistische Philosophie und ihre Geschichte, kd. 1, 1939, lk. XLVIII–LVI; W. Szykarski. Teichmüllers Lehre vom substanzialen, realen und ideellen Sein. – Archiv für spiritualistische Philosophie und ihre Geschichte, kd. 1, lk. LVII–LXXVII; A. Dyroff. Über Teichmüllers Bedeutung. – Archiv für spiritualistische Philosophie und ihre Geschichte, kd. 1, lk. VII–XXIV; G. Teichmüller. Logik und Kategorienlehre. Aus dem Handschriftlichen Nachlass herausgegeben von Wladimir Szykarski. Kaunas, 1939; M. Schab. Die Wiederentdeckung des Ich in der Methaphysik Teichmüllers. Basel, 1940; V. Vaska. The concept of being in the philosophy of Teichmüller: submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doktor of Philosophy, in the Faculty of Philosophy, Columbia University. Ann Arbor, 1964; H. Schwenke. Zurück zur Wirklichkeit. Bewusstsein und Erkenntnis bei Gustav Teichmüller. Basel, 2006; A. A. Kozlov. Gustav Teichmüller. – Voprosy filosofii i psixologii, kd. 24–25, 1894; J. Fr. Ohse. Teichmüller. Jurjev, 1918; V. V. Zenkovski. Istorija russkoj filosofii, kd. 2, Leningrad, 1991, lk. 176.

² 1852–1855 õppis G. Teichmüller peaauglikult Berliinis (ainult üks semester Tübingenis) filosoofiat Friedrich Adolf Trendelenburgi (1802–1872) juhatause all. Sattunud isa surma järel (1855) majanduslikku kitsikusse, võttis ta vastu kasvatajakoha preisi saadiku Karl Freiherr von Wertheri (1809–1894) kodus. Pärast promoveerumist Halle Ülikoolis 1856. aastal järgnes Teichmüller oma tööandjale Peterburi. Maailmalinnas tundis noor õpetlane end igati hästi, haritud ringkondades hinnati teda väga. 1858. aastal asus ta õpetajana ametisse evangeelse Anna kiriku juures tegutsevasse gümnaasiumi, kus õpetas vanemates klassides antiikpedagoogika aluseid. Samal aastal abiellus Anna Crameriga, ühe eestimaalasest mõisaomaniku tütrega. 1860. a. toimub habilitatsioon ja algab töö filosoofia privaatdotsendina (vahepeal lapsevanemaks saanud noored trotsivad korduvaid rahalisi raskusi) Göttingeni Ülikoolis, kus tal tekkis püsivalt-viljakas ideedevahetus kolleegide Rudolf Herrmann Lotze (1817–1881) ja Heinrich Ritteriga (1791–1869). Paljuski Lotze eeskujul süvenes Teichmüller antiikfilosoofiale lisaks Gottfried Wilhelm Leibnizi (1646–1716) monaadide õpetusse. Lisaks huvitas teda Johann Friedrich Herbarti (1776–1841) metafüüsika. Omalt poolt mõjutas ta pedagoogilise tegevuse kaudu Göttingenis klassikalist filosoofiat ja filoloogiat ning ajalugu tudeerinud tulevast Nobeli kirjanduspreemia laureaati (1908), saksa filosoofi Rudolf Christoph Euckenit (1846–1926). ►

jms. arvestav traditsiooniline filosoofia ajalugu rikub paratamatult filosoofiliste konstruktsioonide korrapära, kuna lisab sellesse midagi liigset-võõrast, näiteks ajaloolise psühholoogia sfääri kuuluvat komponenti. Filosoofia ajaloo hoomamise raskuskese peaks olema suunatud hoopis filosoofia tõelise olemuse – mõistete – poole. Uurimisvaldkond ise seisneb omakorda eelkõige mõistete päritolu, arengu ja metamorfooside seletamises. Nii on erinevates filosoofilistes süsteemides esinevad mõisted mõnikord tegelikult samatähenduslikud. Just need annavad kõige autentsema võimaluse filosoferimiseks ning filosoofilise protsessi tunnetamiseks.

G. Teichmüller on avaldanud märkimisväärt mõju mitmesugustele usulise suunitlusega filosoofilistele vooludele eelkõige Itaalias, Prantsusmaal ja Venemaal, ning Friedrich Nietzschele (1844–1900). Viimane polemiseeris kohati kaudselt Teichmülleriga

mitmetes oma traktaatides. Oma vaimuka kirjutamisstiili poolest meenutab mõtleja Arthur Schopenhauerit (1788–1860). Tema ulatuslik avaldamata käsikirjaline pärand jõudis pärast Teist maailmasõda Baseli Ülikooli arhiivi, kus see asub praegugi. Teichmülleri raamatud on elitaarsemale filosoofide kooslusele muidugi teada, kuid laiemale haritud avalikkusele kahjuks mitte. Ülimalt sümbolsest ilmutas end selles suhtes üks Leedu Rahvusraamatukogust mulle hiljuti ajutiseks kasutamiseks saadetud Kaunases elanud professor Wladimir Szyłkarski poolt 1939. a. välja antud rahvusvaheline G. Teichmüllerile pühendatud ettekannete kogumik – hoolimata kaasaegsetest triipturvakoodidest olid koguteose lehed ikka veel lahti lõikamata! Austava ülesandega sain ma ometigi hakkama. Eesti filosoofi Vootele Vaska (s. 1930) ja šveitsi filosoofiadoktori Heiner Schwenke (s. 1961) avaldatud monograafiad (viimases kasutatakse muu hulgas

► Kui 1862. a. suri Teichmülleri naine, ei suutnud filosoof enam kusagil rahu leida. 1863. a. augustis alustas ta poolteist aastat väldanud suurt huvireisi Lõuna-Euroopasse ja Levanti, mille võtab lühidalt kokku 23. aprilliga 1865 dateeritud kirjas vend Hansule: “Ich ging von Marseille nach Spanien Barcelona, Saragossa, Madrid, Escorial, Toledo und blieb 3 Monate in Andalusien, das ich ganz durchreiste; fuhr auch von Gibraltar nach Marocco hinüber und ging dann durch das ganze Mittelländische Meer über Malta nach Alexandrien und blieb 6 Wochen in Aegypten in Cairo, in der Wüste, zog dann nach Jaffa, ritt nach Jerusalem, Bethlehem, dann über den Carmel nach Nazareth und den See Genatzareth und über den St. Jean d’Acre an der syrischen Küste herunter. Dann über Rhodos, Chios, Samos nach Smyrna und über Constantinopel nach Griechenland und darauf noch 3 Monate durch ganz Italien von Sizilien an, indem ich in Rom 1 Monat blieb. Dann kehrte ich nach einem Jahr heim” (W. Szyłkarski. Teichmüllers philosophischer..., Kaunas, 1938, lk. 73). Reisikihk, kuigi tagasihoidlikumal määral, tabas teadlast hiljemgi: näiteks 1878. a. augustis viibis ta Napolis (G. Teichmüller. Herakleitos als..., viihik II, lk. VIII), külastas korduvalt Saksamaad. Paljusi pika äraoleku tulemusel taasalustas Teichmüller oma teadustegevust õppejõuna, alguses Göttingeni (1867–1868) ning, vahetult pärast Wilhelm Dilthey (1833–1911) ametiaja lõppu, Baseli Ülikoolis (1868–1871). Tema järeltulijaks sealse filosoofiaprofessori õppetoolil sai Eucken, kes akadeemilise ametikoha täitmise konkureerimises edestas Friedrich Nietzsche (1844–1900) ennast. Lesestunud teadlane naitis naiseõe Lina Crameri (täiendavalt vt. R. Eucken. Gustav Teichmüller. – Allgemeine Deutsche Biographie, kd. 37, Leipzig, 1894, lk. 543). Valik Tartu Ülikooli professuuri kasuks johtus palju paremast palgast, mis oli vahepeal lastega täienenud perele otsustava tähtsusega motiveerija (lisaks vt. W. Szyłkarski. Teichmüllers..., lk. 94–95; H. Schwenke. Zurück zur Wirklichkeit. Bewusstsein und Erkenntnis bei Gustav Teichmüller. Basel, 2006). G. Teichmülleri õpilaseks luges end mitu aastat Tartu Ülikooli teoloogia teaduskonnas õppinud vene filosoof Jakob Friedrich Ohse (1860–1920). Selgelt tajutavad on tema ideed Aleksei Aleksandrovitš Kozlovi (1831–1901), Nikolai Onufrijevitš Losski (1870–1965), Lev Mihhailovitš Lopatini (1855–1920), Jevgeni Aleksandrovitš Bobrovi (1867–1933) ja Nikolai Sergejevitš Berdjajevi (1874–1948) teostes. Ülalnimetatutest oli A. A. Kozlov kõige väljapaistvam Leibnizi ja Teichmülleri ideede levitaja ning osaliselt ka nende edasiarendaja Venemaal (täiendavalt vt. V. V. Zenkovski. Istorija..., lk. 176–177). Kozlovi suhtumine Teichmüllerisse oli mõnevõrra kriitiline ja vastuoluline, kuid siiski nimetab ta teda “esimese suurusjärgu täheks”. Mõnedes Venemaa erialastes teatmeteostes on esile tõstetud Tartu filosoofi tegevust “osa vene intelligentsi mõtteviisi euroopalikustamisest” (vt. P. V. Aleksejev. Filosofija Rossii XIX–XX stoletij. Moskva, 2002, lk. 964).

Filosoofi maise elutee lõpu asjaolud olid ülimalt traagilised: mõtleja suri piinarikkalt maovähki. Ta on maetud Tartu Vana-Jaani kalmistule, hauda märgistab pruunist graniidist mälestuskivi, mille ülaosas on kujutatud *alma mater*’i tähis, alla on raiutud professori nimi ning sünni- ja surma-aasta.

publitseerimata arhiiviallikaid) on senistest vähestest teemakohastest uurimustest kõige uuemad.³ Lootkem, et nad ei jää ka viimasteks.

2. Kreeklus *versus* orientaalsus ehk *Griechentum gegen "Morgenländerei"*

18.–19. sajandivahetust paljudeks riikideks killustatud Saksamaal märgistas muu hulgas klassikalise filoloogia edasine emantsipeerumine usuteadusest (väga tähtis osa uuenduste teostamises oli Homerose eeposte kuulsat vahendaja ja tõlgendaja Friedrich August Wolfi (1759–1824) algatusel 1787. a. asutatud filoloogide seminaril). Viimase süvapõhjus peitus kodanlikustumise protsessi süvenemises, millele aitasid omalt poolt tõhusalt kaasa kunstiteadlane Johann Joachim Winckelmanni (1717–1768) novaatorlikud

tööd antiikkunstist ning kirjandusteadlase, folkloristi ja filosoofi Johann Gottfried Herderi (1744–1803) vaimsed impulsid tarkavale ajaloolis-romantilise suunitlusega rahvusteadvusele. Viimast mõjutas täiendavalt Napoléoni-vastane vabadussõda. Erilise avaliku kõlapinna saavutas 19. saj. esimesel poolel klassikaline filoloog ja arheoloog Carl Otfried Müller (1797–1840), kes, olles leppimatus intellektuaalses vastasseisus kolleeg Friedrich Creuzeri (1771–1858) universaalse lähenemisega, rõhutas igati Muinas-Hellase kultuuri erakordsust ning täielikult separeeritud arengut barbaarsest Oriendist.⁴ Lisaks tehti keeleteaduslikult kindlaks indogermaani keelte omavaheline sugulus, seega – hellenid, roomlased ja germaanlased vastanduvad igas mõttes semiitidele (eeskätt juutidele ning foiniiklastele). Teisalt toonitati kreeklaste kõrgemat poliitilis-kultuurilist eriseisundit ka indoeuroopa rahvaste seas.⁵

³ V. Vaska. The concept of being in the philosophy of Teichmüller: submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doktor of Philosophy, in the Faculty of Philosophy, Columbia University. Ann Arbor, 1964; H. Schwenke. Zurück zur Wirklichkeit. Bewusstsein und Erkenntnis bei Gustav Teichmüller. Basel, 2006.

Töötades Eesti Ajalooarhiivis Tartus G. Teichmülleri toimikutega, ei leidnud ma kahjuks filosoofi vaimset kujunemisteed kajastavaid allikaid, küll aga näiteks olmeliselt pikantse välismaalt veinide tellimise kviitungi. Eks siis tuleb sõita Baselisse!

⁴ Teema kohta vt. W. Burkert. Griechische Mythologie und die Geistesgeschichte der Moderne. – Entretiens sur l'antiquité classique 26: Les Etudes classiques aux XIXe et XXe siècles: Leurs place dans l'histoire des idées, Vandoeuvres, 1980; W. Burkert. Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur. Heidelberg, 1984, lk. 8.

Muuseas vaidlustas Müller Foiniikia müütilise kuninga Agenori Kadmose nimelise poja semiidi päritolu (C. O. Müller. Orchomenos und die Minyer. Breslau, 1820, lk. 113–122; W. Burkert. Die orientalisierende..., lk. 8, märkus 5; V. P. Jailenko. Arxaičeskaja Grecija i Bližnij vostok. Moskva, 1990, lk. 119).

C. O. Mülleri tähtsamad teosed on:

Geschichten hellenischer Stämme und Städte, kd. I–III, Breslau, 1820–1824; Prolegomena zur einer wissenschaftlichen Mythologie. Göttingen, 1825; Handbuch der Archäologie der Kunst. Breslau, 1830.

F. Creuzer oli veendunud, et Homerose ja Hesiodose teostes kirjeldatud uskumused ja nn. ürgmonoteism pärinevad hoopis Idast, eelkõige Indiast. Kõige üldisemal tasandil oli see hüpotees osaliselt (*sic!*) õige, kuid esitatud liiga enesekindlalt-ülevõimendatult (põhjalikumalt vt. F. Creuzer. Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen. Leipzig–Darmstadt, 1810–1812). Põhjalikumalt Mülleri ja Creuzeri vaidlustest vt.: J. Blok. Quest for a scientific Mythology: F. Creuzer and K. O. Müller on History and Myth. – History and Theory, kd. 33, 1994, lk. 26–52; S. L. Marchand. Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750–1970. Princeton, 2003, lk. 45–47.

⁵ Nii eristab omaaegne antiikfiloloogia prominent Friedrich Gottlieb Welcker (1784–1868) kreeklased igas mõttes semiitidest (F. G. Welcker. Griechische Götterlehre, kd. I, Göttingen, 1857, lk. 116–118).

Teema kohta lisaks vt. L. Poliakov. Der arische Mythos. Zu den Quellen von Rassismus und Nationalismus. München, 1977; W. Burkert. Die orientalisierende..., lk. 8, märkused 6–7; K. Lehrs. Populäre Aufsätze aus dem Alterthum. Leipzig, 1856, lk. VIII. W. Burkert osutab toleaaegse saksa klassikalise muinasteaduse ühele olulisele eripärale: “Mit dem nationalen Bewusstsein, mit der Wendung gegen “Morgenländerei” war bereits die Chance zum Antisemitismus gegeben, gerade in der Zeit, als die volle rechtliche Gleichstellung der Juden zustandekam.” (W. Burkert. Die orientalisierende..., lk. 8) ▶

Samuti pidagem silmas 19. saj. esimesel poolel täiesti konkreetse üleeuroopalise poliitilise tähenduse saanud filhellenistlikku liikumist. Viimane väljendus esmajoones Kreeka abistamises tema vabadusvõitluses Osmani-Türgi ülemvõimu vastu; ainuüksi Saksamaalt ja Austriast osales selles vähemalt 2000 vabatahtlikku. Lisaks asutati paljudes Euroopa maades kreeklaste toetamiseks selts, annetati raha, avaldati arvukalt kirjutisi ajalehtedes-ajakirjades jms. Tuli hingeliste autoritena paistsid teiste seas silma lord George Byron (1788–1824) ja vikont Francois René de Chateaubriand (1768–1848). Hoolimata muljetavaldavast kvantiteedist esineb vabadusliikumist kajastavate luuletuste, novellide ning romaanide tulvas väga vähe jäävaid kõrge kunstiväärtusega teoseid. Peaaegu ainsa erandi moodustavad saksa luuletaja Wilhelm Mülleri (1794–1827) ehk “Kreeka Mülleri” “Kreeklaste laulud”.⁶

C. O. Mülleri visioone täiendas ja arendas veelgi resoluutsemalt edasi teadusringkondades vägagi autoriteetne teoloog ja filo-

soofiaajaloolane Eduard Zeller (1814–1908), kes esitas terve rea argumente Vana-Kreeka filosoofia idast pärinemise vastu ning jõudis selles suhtes ühemõtteliselt eitavale seisukohale.⁷ Tema arutlusloogikat ja allikaid on mõningate modifikatsioonidega hiljem ikka ja jälle, ka tänapäeval, üsna tihti diskussioonides kasutatud. Pikkade loomeaastate jooksul ei muutnud Zeller oma teoreetilistes vaadetes mitte midagi põhimõtteliselt. Praeguseks on muidugi selge, et tõepoolest kordumatult ainukordse klassikalise filosoofia tekkimise protsess 7.–5. sajandil e. Kr. kulges võrreldamatult mitmekesisemas interaktiivses kultuurilises keskkonnas, kui seda teadis või intuiitiivselt tunnetas enamik õhtumaa vaimuteadlasi üle-eelmise sajandi keskpaiku. E. Zeller ise ilmselt ei soovinudki oma elu lõpuni täies mahus ratsionaalselt aktsepteerida vahepeal õitsele puhkenud egiptoloogia, assürioloogia, iranistika, hebraistika jne. arheoloogilisi, usundiloolisi, tõlketekstuaalseid ning ajaloolaseid üldistavaid järeldusi.⁸

Säärane mõnevõrra vastuoluline ideoloogia

► C. O. Mülleri ajaloolis-usundiloolistes töödes ei ole ma otsest rassilisel lähtekohal rajanevat, kontseptuaalselt läbimõeldud vastavat uurimismeetodit siiski täheldanud. Küll aga on mõnikord hoomatavad vastavad latentseid vihjed.

F. A. Wolf omistas kõrgeima vaimukultuurilise (“höchste Geisteskultur”) astme ainult kreeklastele ja roomlastele, eraldades neid egiptlastest, pärslastest, juutidest ja teistest “barbaritest-idamaalastest” (vt. F. A. Wolf. *Darstellung der Alterthums-Wissenschaft*. Berlin, 1807). Oma ülikooliloengutes nimetas Wolf sageli juute rahvaks, kes kreeklaste meelest ei ole üleüldse mitte midagi leiutanud (S. L. Marchand. *Down from...*, lk. 21, märkus 62). Wolfi isiku ja tema tööde kohta põhjalikumalt vt. S. Cerasuolo (edit.). *Friedrich August Wolf e la scienza dell'antichità*. Napoli, 1997; O. Kern. *Friedrich August Wolf*. Halle, 1924; F. A. Wolf. *Prolegomena ad Homerum*. Halle, 1795.

Osade ajaloolaste arvates (minu meelest mõnevõrra õigustatult) oli rassiliselt-hinnanguline lähenemine juba paratamatult-immanentselt implanteeritud J. J. Winckelmanni Muinas-Kreeka kunsti käsitlusesse, kohati peetakse teda lausa rassistliku mõtte alusepanijaks Saksamaal. Viimane järeldus on aga ilmne, ühemõtteliselt ideoloogiseerivalt motiveeritud ülekohtune liialdus. Teemast laiendatult vt. G. Mosse. *Toward the Final Solution: A History of European Racism*. Madison, 1985; S. L. Marchand. *Down from...*, lk. 7–10; vrd. N. Miller. *Winckelmann und der Griechenstreit: Überlegungen zur Historisierung der Antike-Anschauung im 18. Jahrhundert*. – J. J. Winckelmann, 1717–1768 (Hrsg. T. W. Gaehtgens). Hamburg, 1986, lk. 239–264; A. Demandt. *Winckelmann und die alte Geschichte*. – J. J. Winckelmann, 1717–1768 (Hrsg. T. W. Gaehtgens). Hamburg, 1986, lk. 303.

J. J. Winckelmanni peateost “Geschichte der Kunst des Alterthums” (Dresden, 1764) hinnatakse tänapäevalgi.

⁶ Oma nii lühikeseks kujunenud elu jooksul ei jõudnud Wilhelm Müller aastatuhandeid ületava kultuuriga Kreekamaad külastada.

⁷ E. Zeller. *Die griechische Philosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, kd. I, Berlin, 1858, lk. 18–34; samuti vrd. E. Zeller, R. Mondolfo. *La filosofia dei Greci*, kd. I, Firenze, 1959, lk. 63–99; W. Burkert. *Die orientalisierende...*, lk. 8, märkus 8. Veelgi teravamalt esines vanade idamaade kultuuriliste mõjude vastu kogenud antiikfilosoofiliste tekstide editeerija ja usundiloolane Herrmann Alexander Diels (1848–1922).

⁸ Vrd. W. Burkert. *Die Griechen und der Orient. Von Homer bis zu den Magiern*. München, 2003, lk. 56–106.

giline situatsioon valitses 19. sajandi 70-ndate aastate saksa akadeemilises muinasteaduses,⁹ kus juhtpositsioonil oli veel Kreeka-Rooma pärandi tundmaõppimine ning Müller-Zelleri argumentatsioon leidis laialdase ja osaliselt või täielikult mõistva (kuigi mitte ainuvalitseva) vastuvõtu. Ja Tartu Ülikooli filosoofia professor Gustav Teichmüller asutas end aegamööda kirjutama Egiptusest ning Hellasest. On oletatud, et esimesed põhjalikumad egiptoloogiaalased teadmised omandas filosoof Peterburis, süvendades neid Egiptuse-külastuse ajal aastail 1863–1864.¹⁰

3. Herakleitos kui teoloog

Käesolev kirjutis on pühendatud Gustav Teichmülleri kahe erineva tsivilisatsiooni, Antiik-Kreeka ja Vana-Egiptuse vaheliste (eelkõi-

ge religioosete) kontaktide käsitluse analüüsile. Teema kui niisugune on intellektuaalselt põnev kohe mitmel tasandil: kõigepealt on see üks esimesi selletaolisi uurimusi, mis kindlasti oli oma aja kohta väga originaalne ning põhjalik. Samuti pakub rohket mõtteainet autori võimalike inspiratsiooniallikate väljaselgitamine, nagu ka tema töö pea totaalne arvestamatajätmine usundiloolaste, teadusloolaste, filosoofide ja muinasteadlaste (kaasa arvatud egiptoloogide) poolt. Ainsaks arvestatavaks erandiks on Paul Tannery (1843–1904) “Kreeka teadusloost” (“Pour l’histoire de la science hellène”, Paris, 1885), milles autor, mõjutatuna Teichmülleri käsitlusest kreeklaste varasema mõtteloo kohta, töötas põhjalikult ümber terve peatüki oma monograafias. Peale emakeele valdas Tartu filosoof vähemalt lugemistasemel prantsuse, inglise, itaalia, vana-kreeka ning ladina keelt.

⁹ Samuti on ülimalt kõnekas 1884. a. kuulsalt klassikalise filoloogi ja vanade kreeklaste religioosete uskumuste uurija Ulrich von Wilamowitz-Moellendorfi (1848–1931) antud hinnang: “Die seit Jahrhunderten faulenden Völker und Staaten der Semiten und Aegypter, die den Hellenen trotz ihrer alter Cultur nichts hatten abgeben können, als ein paar Handfertigkeiten und Techniken, abgeschmackte Trachten und Geräte, zopfige Ornamente, widerliche Fetische für widerliche Götzen...,” (U. von Wilamowitz-Moellendorf. *Homerische Untersuchungen*. Berlin, 1884, lk. 215). Eluloojangul muutus teadlaste arusaam orientalseeriva faktori osat Kreeka vanemas ajaloos uute arheoloogiliste leidude publitseerimise tagajärjel siiski mõnevõrra objektiivsemaks (vrd. U. von Wilamowitz-Moellendorf. *Der Glaube der Hellenen*, kd. I, Berlin, 1931, lk. 76).

Täiendavalt Hellase-Oriendi kontaktide kohta vt. W. Burkert. *Die orientalisierende...*, lk. 8–14; W. Burkert. *The orientaling revolution. Near Eastern influence on Greek culture in the early Archaic Age*. Cambridge, 1992; R. Pfeiffer. *History of classical Scholarship from 1300 to 1850*. Oxford, 1976; F. Dornseiff. *Antike und Alter Orient*. Leipzig, 1959; H. Frankfort, H. A. Frankfort, J. A. Wilson, Th. Jacobson. *Before philosophy*. Harmondsworth, 1949; L. R. Farnell. *Greece and Babylon. A comparative sketch of Mesopotamian, Anatolian and Hellenic religions*. Edinburgh, 1911; P. Walcot. *Hesiod and the Near East*. Cardiff, 1966; M. L. West. *Hesiod, Theogony. Prolegomena and commentary*. Oxford, 1966; M. L. West. *Early Greek philosophy and the Orient*. Oxford, 1971; M. L. West. *Hesiod, Works and Days. Prolegomena and commentary*. Oxford, 1978; L. Wirth. *Homer und Babylon*. Freiburg in Breisgau, 1921; O. Murray. *Das frühe Griechenland*. München, 1995, lk. 292–293; F. Poulsen. *Der Orient und die frühgriechische Kunst*. Leipzig, 1968; A. Lesky. *Griechischer Mythos und Vorderer Orient*. – *Saeculum*, kd. 6, 1955, lk. 35–52; W. Helck. *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägais bis ins 7. Jahrhundert vor Chr.* Darmstadt, 1979; H. Herter. *Griechenland und Orient*. – *Archiv für Soziologie und Ethik*, kd. 10, 1967/1968, lk. 49–60; E. Akurgal. *The Birth of Greek Art. The Mediterranean and the Near East*. London, 1968; T. F. Braun. *The Greeks in the Near East*. – *The Cambridge Ancient History*, kd. III, Cambridge, 1982, lk. 131; R. Brown. *Semitic influence in Hellenic mythology*. London, 1898; H. Heubeck. *Mythologische Vorstellungen des Alten Orients im archaischen Griechentum*. – *Gymnasium*, kd. 62, 1955, lk. 508–525; F. Schachermeyr. *Die Rückerinnerung im Lichte neuer Forschungen*. – *Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, kd. 404, Wien, 1983; F. Schachermeyr. *Griechische Frühgeschichte*. Wien, 1984; J. Kerschsteiner. *Platon und der Orient*. Stuttgart, 1945; D. Hegyi. *Die Griechen und der Alte Orient im 9. bis 6. Jahrhundert vor Christus*. – *Mesopotamien und seine Nachbarn*. Berlin, 1982, lk. 531–538; W. Burkert. *Das hunderttorige Theben und die Datierung der Ilias*. – *Wiener Studien*, kd. 89, 1976, lk. 1–21; H. Frankfort, H. A. Frankfort, J. A. Wilson, Th. Jacobsen. *Before philosophy*. Harmondsworth, 1949; A. I. Zajcev. *Kul'turnyj perevorot v Drevnej Grecii VIII–V vv. do n. è.* Leningrad, 1985.

¹⁰ W. Szyłkarski. *Teichmüllers philosophischer...*, lk. 73.

Egiptuse ja Kreeka suhteid mõtestab Teichmüller peamiselt “Uued uurimused mõistete ajaloost” (“Neue Studien zur Geschichte der Begriffe”, Gotha, 1878) teises vihus “Herakleitos kui teoloog, ehk egiptuse teoloogia mõjust kreeka filosoofiale” (“Herakleitos als Theolog, oder über den Einfluss der ägyptischen Theologie auf die griechische Philosophie”). Mõiste “teoloogia” esineb Teichmülleril eelkõige kanoniseeritud religioosset dogmaatikast vaba mütologiseeriva loomena, millel ei puudu teatavad metafüüsilised karakteristikud. Seda nii Egiptuses kui ka Kreekas.¹¹ Artikli teema seisukohalt pakus mulle kohati huvi ka “Uued uurimused...” esimene vihik – pealkirja all “Herakleitos” (Gotha, 1876). Esimese vihu eessõnas osutab autor oma uurimuse peaesmärgile (rõhuasetusega Herakleitosele): klassikalises filosoofias opereeritavate mõistete päritolu väljaselgitamisele; teise vihu eessõnas näitab ta enda arvates nende mõistete ja üldse kreeklaste (jällegi pühendatakse palju tähelepanu Herakleitosele – õnneks mitte ainult talle) filosoferimise tähtsaimat allikat – vanaegiptuse teoloogiat. Selgub muu hulgas, et Teichmüller oli Göttingenis tudeerinud teatud aja hieroglüüfikirja 19. saj. egüptoloogia suurkuju Heinrich Brugschi (1827–1894) enda juures, üritades maksimaalselt adekvaatselt mõista kirjalikke originaalallikaid! Ta kirjutab: “Nimelt ilmub filosoofia välja alles hulk aega pärast seda, kui religioon ja mütoloogia on maailma fantaasia ja tunnete tarvis juba ära seletanud. Sestap tuleb filosoofial algusest peale olla vastuolus teoloogiaga. Ent miski ei takista filosoofidel

loobumast Xenophanese laadis ratsionaalsest skeptitsismist ja omaks võtmast teoloogide poeetilist väljendusviisi, ning avastada lõpuks, et filosoofia ja religioon kuulutavad ühte ja sama tõde, üksnes erinevates keeltes. Arvasin, et kohtan taolist ettekujutust religioonist Herakleitose juures ja mulle oli – sestsaadik, kui õppisin Göttingenis kolleeg Brugschi juures hieroglüüfide keelt ja lugesin surnuteraamatut – silma hakanud terve hulk tähelepanuväärseid sarnasusi Herakleitose ja Egiptuse teoloogide dogmades ja väljendustes. Rääkisin sellest juba paaris oma Baseli arheoloogiaseltsis peetud ettekandes ja tahaksin nüüd üritada põhjendada hüpoteesi, mis on minus kinnistunud mitme aasta jooksul, kuna uurimustöö vana filosoofia alal ei ole mulle kordagi andnud ajendit vastupidist arvata.”¹²

Joonia ülemere kaubalinnas Efesoses sündinud, müstiliselt “Tumedaks” kutsutud, preesterlik-üliklikku päritolu Herakleitose (u. 544–483 e. Kr.) mõttelooming (esmajärjekorras teos “Loodusest”) ei ole kahjuks autentsel kujul meieni jõudnud, säilinud on ca 150, tihti mütologismidest tulvil tekstilõiku hilisemate autorite teostes. Tänapäeva muinasteaduse seisukohalt pidas Herakleitos maailma kõige iseloomulikumaks omaduseks liikumist, fenomenide vaheldumist ning vastandite võitlust nii looduses kui ka ühiskonnas. Erinevalt esimestest natuurfilosoofidest, nagu Thales Mileetosest (u. 624–546 e. Kr.), Anaximandros (u. 611–546 e. Kr.) ja Anaximenes (u. 585–525 e. Kr.), kes otsisid kogu oleva igavest muutuamatut ürgalget, tunnustas ta ainult muutumist. Tuli ei olnud Herakleitosele liikumatu algaine,

¹¹ Eriti põhjanevad on minu meelest järgmised read: “Minu arvates on mütoloogia käsitlemisel suurim viga see, kui üritatakse mingit jumalate süsteemi konstrueerida ja viia jumalate erinevad nimed omavahel loogilisse või ühiskondlikku ja dramaatilisse seosesse, sest seeläbi ollakse sunnitud käsitlema jumalaid ühekülgelt, mingi ühe tahu järgi jumala mõistest, jättes kõrvale teised ja vastupidised omadused. Ometi näib, et algselt oli kõigil rahvastel üks ja seesama jumalus: Päike, mis assotsieerub ideedega elust, tõesst, headusest ja õiglusest. [---] Erinevatel rahvastel said need ideed endale erinevad nimed, kord rõhutatakse enam dualistlikku, kord monistlikku külge. Sestap on meil erinevad jumalad, keda rahvad ajalooliste tingimuste tõttu kas vastastikku või ühepoolselt tunnustasid ja kes ühinesid ühises jumalateenimises. Sellest tekivad segadused mütoloogiates ning katse individualiseerida ja süstematiseerida jumalusi nende omaduste, nimede ja austamispaikade järgi, mis ei saa kunagi õnnestuda, ning seetõttu pole paganluses kusagil järjekindlat teooriat ega dogmaatikat, ei hindude ega egiptlaste juures, veel vähem aga kreeklastel.” (G. Teichmüller. Herakleitos kui ..., vihik II, lk. 153–154). Lisaks vrd.: G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 131, 211.

¹² G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. VI–VII; samuti G. Teichmüller. Herakleitos..., vihik I, lk. V–VI.

vaid muutumise kehatust, maailma püsimatuse olemus. Tulega samastas filosoof sageli *logos*'t; samuti oli maailm tema meelest igavene. Viimast väidet vaidlustavad mitmed tänapäeva klassikalised filoloogid, kelle arvates tõlgendas Herakleitos kosmose eksistentsi siiski eshatoloogiliselt. Tema poolt konstrueeritud kosmogoonilist ja kosmoloogilist süsteemi ei ole võimalik vähemalt käesoleval ajal detailselt taastada. Avalikus elus astus aristokraat järjekindlalt demokraatia vastu, mõistes oma veendumistest johtuvalt hukka Joonia linnade Pärsia-vastase ülestõusu (500–493 e. Kr.), sest seda juhtisid populistid. Muide, julgeoleku-kaalutlustest tulenevalt ei osalenud Ephesos selles grandioosuses relvastatud vastuhakus. Pärimuslikult tõmbus Herakleitos vanaduses avalikust elust otsustavalt tagasi, andes päritud preestriameti vennale üle ja minnes elama ühte Efesose lähedal asuvasse mäghütti. Ta suri ülimes vaesuses.

G. Teichmülleri akadeemilises käsitluses sümboliseerib see efesoslane pigem Ida-Lääne veel sõjalis-ideoloogiliselt tumestamata vastastikust spirituaalset kommunikatsiooni, kus just egiptlased on teadmisi andev ja hellenid neid vastu võttev pool. Esmajärjekorras võtab ta vaatluse alla selle protsessi varasema, kuid juba kindlalt püsistunud (hiljemalt 7. saj. e. Kr.) ning laiapõhjalisema faasi. Omalt

poolt märgin, et varasemad, Homerose ja Hesiodose aegsed (8.–7. saj. e. Kr.) Egiptuse-Kreeka vastastikused kontaktid olid mõlema luuletaja loomingus, hoolimata Egiptuse ja Mesopotaamia-Foiniikia kirjanduslikest ning mütoloogilistest reminisentsidest, ometigi märgatavalt sporaadilisemad kui hilisemad. “Herakleitose” teise vihu esimene peatükk algab ühetähenduslikult konstateeriva ala-pealkirjaga: “Oletus, et Herakleitos ei olnud tuttav Egiptuse maailmavaatega, on tõenäosusega täielikus vastuolus.”¹³

Olgugi, et Herakleitose filosoofias ei tule kusagil esile egiptuse jumalate nimed (nagu nad torkavad tihti silma Platoni dialoogides), tähendab tema kriitiline lugupidav suhtumine Mileetose Hekataiose Egiptuse reisirakelduse, et ta oli seda põhjalikult lugenud. Seega on egiptuse mõtteviis Herakleitose juures selgelt hoomatav.¹⁴ Egiptuse vaim on tajutat ka Joonia natuurfilosoofide arutlustes, kuid kõige enam just müstilis-religioosse Herakleitose loomes.

Märkigem kohe põhimõtteliselt – Gustav Teichmüller arvestab erineval määral kõikide (*sic!*) kaasaegsete väljapaistvamate egüptoloogide töödega, autoriteetidena tõusevad igati õigustatult esile Carl Richard Lepsius (1810–1884), Samuel Birch (1813–1885), Heinrich Brugsch (1827–1894) ja Ludwig Stern (1846–1911).¹⁵ Teichmülleri huvi är-

¹³ G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 105.

¹⁴ G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 105. “Kuulsate filosoofide elu ja vaadete” antiikkirjanikust autori, Diogenese Laertiose (elas 3. saj. p. Kr.) andmeil pühendas Herakleitos oma raamatu neitsliku jahi- ja loodusjumalanna Artemise pühamule, kus seda ka säilitati. Teos oli nimme kirjutatud hästi hämaralt, et see oleks arusaadav ainult valitutele (Diogen Laertsij. O žizni, učeníjax i izrečenijax znamenityx filosofov. Moskva, 1986, lk. 335, 9, 6; W. Burkert. Die Griechen..., lk. 60). Herakleitose kohta põhjalikumalt vt. Heraclitus of Ephesus. Cosmic fragments (edit. G. S. Kirk). Cambridge, 1954; E. von Roussos. Heraklit-Bibliographie. Darmstadt, 1971; J. Bollack, H. Wisemann. Héraclite ou la Séparation. Paris, 1972; S. N. Muravjov. Zhizn' Geraklita Efeskogo. – Vestnik drevnej istorii, kd. 4, 1974, lk. 3–23 ja 197–218; M. Fleischer. Anfänge europäischer Philosophie. Heraklit – Parmenides – Platons Timaios. Würzburg, 2001; M. Thumer. Der Ursprung des Denkens bei Heraklit. Stuttgart, 2001; M. Heidegger, E. Fink. Heraklit. Seminar Wintersemester 1966/1967. Frankfurt am Main, 1966; T. Gomertz. Griechische Denker. Leipzig, 1900.

¹⁵ Ühtekokku on kasutatud vähemalt kuuteistkümmet egüptoloogi töid, kusjuures enamik neist on Tartu Ülikooli raamatukogu fondides täiesti olemas. Järgnevalt tutvustan neid vaimuteadlasi nimeliselt: Georg Ebers (1837–1898), Carl Richard Lepsius (1810–1884), Samuel Birch (1813–1885), Heinrich Brugsch (1827–1894), Ludwig Stern (1846–1911), Francois Chabas (1817–1882), Christian Baron von Bunsen (1791–1860), Jean-Francois Champollion (1790–1832), Édouard Naville (1844–1926), Maximilian Uhlemann (?–1862), Charles Goodwin (1817–1878), Carl Riehl (?), Emmanuel de Rougé (1811–1872), Peter Le Page Renouf (1822–1897), Conradus Leemans (1809–1893), Julius Ludwig Ideler (1808–1842). Suurtest klassikutest puuduvad vaid viited Auguste Mariette'i (1821–1881) arheoloogiliste välitööde tulemustele, see tulenes aga Teichmülleri traktaadi filosoofilis-usundiloolisest esmärgiasetusest.

gitajana iidse püramiidimaa vastu toimis üldisemal tasandil egiptoloogia kui humanitaarteaduse lõplik püsistumine 19. saj. keskel, seda tänu just C. R. Lepsiuse filoloogialastele kirjutistele. Euroopa haritud publik vaimustus juba ainuüksi teadmisest, et aastatuhandete eest hääbunud klassikalises vanaegiptuse keeles kirjutatud papüüruserulle on võimalik ometigi lugeda. Pealegi olid need Vanast Testamendist palju vanemad! Huvi vaaraode maa vastu suurenes veelgi pärast Lepsiuse juhitud ja kolm aastat kestnud (1842–1845) preisi Egiptuse-arheoloogia ekspeditsiooni aruannete publitseerimist ning kaugelt kaasa toodud muististe näituste korraldamist. Kuid esimesed kapitaalised, egiptoloogia uuele nivoole vastavad teoreetilised üldistused vanaegiptuse tsivilisatsioonist ja kultuurist nägid trükivalgust siiski veidi aega enne või mõni aasta pärast Teichmülleri raamatu ilmumist.¹⁶ Neid uurimusi ta lihtsalt ei jõudnud või ei saanud kasutada.¹⁷

Klassikalise muinasteaduse autoriteeti-

dest diskuteerib või kirglikult polemiseerib filosoof järgmiste isikutega (aeg-ajalt tsiteerides nende töid): F. Creuzer, David Peipers, Jacob Bernays (1824–1881), Adolf Hilgenfeld (1823–1907), Lasalle, Ernestine Christine Reiske (1735–1798), Friedrich Thiersch (1784–1860), Alois Spielmann, E. Zeller, August Boeckh (1785–1867), Christian August Brandis (1790–1867), B. Schuster, E. Curtius, Röth, Steinhart, Siebeck, Jacob Mohr, Conrad Bursian (1830–1883), Zündel. Tähendusrikkal kombel puudub aga F. Creuzeri oponent C. O. Müller, kelle kulturooloogilised seisukohad olid G. Teichmüllerile igal juhul hästi teada – kas või juba Creuzeri tööde kaudu.¹⁸

Õhtumaa kirjanikest, filosoofidest, teoloogidest, arheoloogidest ning muudest humanitaar- ja loodusteadlastest leiavad erineval viisil äramärkimist järgmised autorid: Heinrich Holtzmann (1789–1878), H. Romundt, Theodor Benfey (1809–1881), Emil Boutroux (1845–1921), Bywater, Henry Thomas Buckle

¹⁶ H. Brugsch. *Geschichte Ägyptens*. Leipzig, 1877; J. Dümichen. *Geschichte des alten Aegyptens*. Berlin, 1879; A. Wiedemann. *Ägyptische Geschichte*, kd. I–II, Gotha, 1884; A. Erman. *Aegypten und aegyptisches Leben im Alterthum*. Berlin, 1885; E. Meyer. *Geschichte des alten Aegyptens*. Berlin, 1887.

Heinrich Brugschi 1859. a. ilmunud autentsetel esmaallikatel põhinev prantsuskeelne Egiptuse ajaloo ülevaade on valdavalt deskriptiivne, Teichmüller oli seda kindlasti lugenud (vt. H. Brugsch. *Histoire d'Égypte des premier temps de son existence jusqua nos jours*. Paris, 1859). Sarnane situatsioon iseloomustas ka egiptuse religiooni uurimisseisu: Brugschi vastav monumentaalteos sai valmis samuti aastaid hiljem (H. Brugsch. *Religion und Mythologie der alten Ägypter*. Leipzig, 1888). Ingliskeelses kultuuriruumis avaldas Peter Le Page Renouf 1880. a. teedrajava vanaegiptuse usundiloo küsimustele pühendatud monograafia (P. Le Page Renouf. *Lectures on the origin and growth of religion of ancient Egypt*. London, 1880).

¹⁷ G. Teichmüller viitab järgmiste egiptoloogide töödele: C. R. Lepsius. *Ueber einige ägyptische Kunstformen und ihre Entwicklung*. Berlin, 1871; H. Brugsch. *Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler*, kd. I–III, Leipzig, 1857–1860; C. R. Lepsius. *Das Todtenbuch der alten Aegypter*. Berlin, 1842; M. Uhlemann. *Handbuch der gesamten ägyptischen Altertumskunden*. Leipzig, 1857; L. Stern. *Die Nilstele von Gebel Silsileh*. – *Zeitschrift für aegyptische Sprache und Altertumskunde*, kd. 10, 1873, lk. 130; Chr. von Bunsen. *Egypt's place in the universal history*, kd. I–V, London, 1867 (Samuel Birch on ingliskeelset tõlget tublisti korrigeerinud ja täiendanud); L. Stern. *Seelenwanderung der Aegypter*. Ausland, 1870; L. Stern. *Katechismus der alten Aegypter*. Ausland, 1871; J.-Fr. Champollion. *Grammaire égyptienne ou Principes généraux de l'écrit. sacrée égypte. Appliquée à la représentation de la langue parlée*. Publiée sur le ms. autographe, kd. 1–3, Paris, 1836–1841; G. Ebers. *Durch Gosen zum Sinai*. Leipzig, 1872; G. Ebers. *Die ägyptische Königstochter*. Leipzig, 1864 (hoolimata asjaolust, et tegemist on ajaloolise romaaniga, avastas Teichmüller selles enda jaoks hulgaliselt huvitavaid ideid ning mõttekäike, vt. G. Teichmüller. *Herakleitos als...*, vihik II, lk. 107–108, 250); Ch. Goodwin. *Das Märchen vom verwunschenen Prinzen*. – *Records of the past*, kd. II, 1875, lk. 153. G. Teichmülleri käsutuses oli rohkesti Tartu Ülikooli raamatukogus säilitatavaid teemakohaseid raamatuid, nii mitmelgi neist (nt. Ch. von Bunseni omas) võib näha ilmselt tema käega tehtud jooni-märkmeid lehekülgedel.

¹⁸ E. Zellerile oponeerib Teichmüller resoluutselt mitmetes klassikalist filosoofiat puudutavates küsimustes, näiteks Aristotelese teoste dateerimine jms (G. Teichmüller. *Herakleitos als...*, kd. II, lk. 6–7; samuti vrd. lk. 21–25). Lisaks vt. viide nr. 4.

(1821–1862), Victor Cousin (1792–1867), David Friedrich Strauss (1808–1874), Karl Boetticher (1806–1889), Max Heinze (1835–1909), Ernest Renan (1823–1892), Ludwig Harms (1808–1865), Immanuel Kant (1724–1804), August Gladisch (1804–1879), Adalbert Kuhn (1812–1881), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), Charles de Montesquieu (1689–1755), Friedrich von Schelling (1775–1854), Wilhelm Leibniz (1646–1716), R. Lotze, Théodule Ribot (1839–1916), Baruch Spinoza (1632–1677), Charles Darwin (1809–1882), Johann Heinrich Gelzer (1813–1889), Leo Meyer (1830–1910), Karl Simrock (1802–1876), Friedrich Schleiermacher (1768–1834) ja Edward Burnett Tylor (1832–1917).

Traktaadi esimene peatükk (lk. 105–122) tegeleb esmajoones kreeka filosoofide egiptuse kultuuri tundmise käsitlemisega. Viidatavate või põhjalikumalt käsitletavate antiikautorite (tekstide) arv on aukartustäratav – 74.¹⁹ Teichmüllerile on tarkuse ja intellektuaalse mõju poolest inimkonnale läbi aastatuhandete olnud kõige südamelähedasem Platon (427–347 e. Kr.), keda ta eelistab

isegi tolle õpilasele Aristotelesele (384–322 e. Kr.).²⁰ Toetudes antiikajaloo ning -arheoloogia korüfee Ernst Curtiuse (1814–1896) järeldestele,²¹ tõstab autor esile Väike-Aasia läänerannikul asunud suure rahvusvahelise kaubalinna Mileetose erandlikku positsiooni Kreeka poliste seas kontaktide alustamises Egiptusega klassikaeelsel ajastul (viimane väide on veidi liialdatud): “Sellest järeldeb, et “(hellenite) kogu suhtlus egiptlastega on saanud alguse Mileetosest.”²² Varasemate suhete mõtestamiseks 7.-6. saj. e. Kr. on pöördumine Hekataiose ja Herodotose poole igati põhjendatud. Mõlemad klassikud on ka tänapäeva ajaloolastele olulised. Erinevalt Hekataios Mileetosest (6. saj. lõpp e. Kr.) ainult fragmentaarselt säilinud “Maa kirjeldusest”, on Herodotose (u. 484–425 e. Kr.) teos “Ajaloos” jõudnud meieni täielikul kujul, olles muu hulgas praegugi egiptuse ajaloo, olme ning religiooni tundmaõppimise hindamatu allikas. Muusa Euterpele pühendatud teise (Egiptuse) raamatu tähendus on niivõrd suur, et egiptoloogias kujunes aegamööda välja selle kommenteerimise traditsioon.²³ Kind-

¹⁹ Vägaagi mahukates I ja II vihikus esinevate kreeka-rooma kunstnike, haritlaste, atleetide, vaimulike ja riigimeeste nimistu: Platon, Plutarchos, Herodotos, Eusebios, Hermogenes, Sokrates, Pythagoras, Herakleitos, Aishylos, Homeros, Hesiodos, Euripides, Solon, Anaximandros, Anaximenes, Anakreon, Aristophanes, Aristoteles, Xenophanes, Aleksandria Clemens, Diodoros, Empedokles, Eudoxos, Hekataios Mileetosest, Hesychios Aleksandriast, Hippokrates, Horapollon, Leukippos, Ovidius, Polykrates, Anaxagoras, Lykourgos, Stephanos, Strabon, Theaitetos, Thales, Xenophon, Pindaros, Proklos, Pytheas, Pausanias, Theognis, Herakleides Tlepolemos, Zenon, Pseudo-Hippokrates, Stobaios, Plotinos, Plinius, Prosymnios, Aristophanes, Artemidoros Capito, Püha Augustinus, Barnabas Epist., Cicero, Rooma Clemens, Gregorius Nyssast, evangelist Johannes, Püha Peetrus, Kratylos, Theodoretus, Hieron, Theron, Diagoras, Origines, Philon, Archelaios, Lukianos, Galenos, Diogenes Apolloniast, Sextus Empiricus, Servius, Marcus Antonius.

Märkus: minu poolt analüüsitud “Herakleitose” köited on üldiselt korralikult toimetatud. Siiski märkasid ka mõningaid lapsusi, millest kõige kurioossem on keiser-filosoofi Marcus Aureliuse (valitses 161–180 p. Kr.) ekslik asendamine Rooma vabariigi väejuhi, riigimehe ja II triumviraadi liikme Marcus Antoniuusega (elas u. 83–30 e. Kr.); vrd. G. Teichmüller. Herakleitos..., kd. I, lk. 164–165.

²⁰ V. Vaska esitab oma väitekirjas muu hulgas lühiülevaate Teichmülleri Aristotelese ja Platoni süsteemide süvavastuudumist, mida iseloomustab filosoofi akadeemilise huvi raskuskeskme järkjärguline, kuid mitte täielik ülekandumine Platonile (V. Vaska. The concept..., lk. 5–7). Täiendavalt vt. W. Szyłkarski. Gustav Teichmüller, der Bahnbrecher der deutschen Philosophie des tätigen Geistes. – Archiv für spritualistische Philosophie und ihre Geschichte, kd. 1, 1939, lk. XLI.

²¹ E. Curtius. Griechische Geschichte bis zur Schlacht Chäronea, kd. 1, Berlin, 1857, lk. 347. Lisagem veel, et noore G. Teichmülleri klassikalise filoloogia ja ajaloo õpetajate hulka kuulus lausa “Corpus Inscriptionem Graecarum’i” väljaandja ning epigraafika rajaja August Boeckh (1785–1867) ise (W. Szyłkarski. Teichmüllers philosophischer..., lk. 38)!

²² G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 106.

²³ S. Stadnikov. Ajalooteadvuse ja ajalookirjutamise lähteil. – Vana-Egiptuse kultuurilugu. Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid. Tallinn, 1998, lk. 45. Herodotos tuletas isegi enamiku tähtsamate kreeklaste jumalate ja jumalannade nimeid päritolu Egiptusest (Herodotos. Ajaloos, II, 37, 42, 50, 59, 144). Täiendavalt vt. ▶

lasti kasutas Herodotos osaliselt Hekataiose teksti, kuid suuremalt jaolt või koguni täielikult ta seda ei plagieerinud.²⁴

G. Teichmülleri huvi pälvis iseenesest mõista ka Thales Mileetosest. Viimast peetakse teadaolevalt esimeseks filosoofiks ja üheks seitsmest Vana-Kreeka targast, lisaks oli ta väljapaistev astronoom ning matemaatik. Tema ettekujutuse kohaselt tekkis maailmakõiksus veest või niiskusest ning maa ujub vee peal. Pole sugugi ilmvõimatu, et selle kosmoloogilise pildi kujunemisel mängis tähtsat rolli omaaegses juhtivas Egiptuse religiooses keskuses Heliopolises (egiptusepäraselt On) välja töötatud kosmo-tegoonia. Thales olevat ka ennustanud 28. V 585 e. Kr. toimunud päikesevarjutust. Levinud legendi järgi kokkusid sellest Halyse jõel lahingut pidanud lüüdilased ja meedlased niivõrd ära, et otsustasid rutuga omavahel rahu sõlmida.

Hilisematest hellenistlikest allikatest selgub, et see Jooniast pärit mõtleja sooritas pikki teadus- ja huvireise, sealhulgas Egiptusesse. Seal olevat ta koostanud ning esimesena täpselt sõnastanud väite, mille järgi piirdenurk on täisnurk. Filosoofi teostest on alles ainult vähesed vahendatud katked. Teichmüllerile (kes toonitab, et Thalesest on säilinud liiga vähe ja liiga palju on ebaselget) paistab kogu tema filosoofia olevat nagu kreeka taustale kantud iidse mütolooilise egiptuse maailmamaali esiplaan.²⁵ Antiikajal eksisteeris isegi pärimus Thales orientalsest, nimelt foiniikia (seega semiidi) päritolust. Osa tänapäeva muinasajaloolasi kaldubki oletama tema kaugemaid foiniikia esivanemaid. Erinevalt Herakleitosest toetas demokraatlike poliitiliste vaadetega Thales Joonias elavate kreeklaste ühinemist pealetungiva Lüüdia ja seejärel Pärsia ekspansionismi vastu. Kusjuu-

► J. Lahe. Egiptuse kultused kreeka-rooma maailmas. – Tuna 2004, nr. 3, lk. 10. Lisaks vrd. Teichmülleri vastavat kirjakohta: “Herodot glaubte darum, dass fast alle Namen der hellenischen Götter von Aegypten gekommen wären, und mit den Namen natürlich auch der Cult und also die Civilisation. Ja, er erklärt geradezu, dass die bedeutendsten Lehren der Philosophen, wie die Unsterblichkeit der Seele und die Metempsychose von den griechischen Gelehrten aus Aegypten entlehnt sei.” (G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 111) Põhjalikumalt teema kohta vt. W. Kaiser. Zu den Quellen der ägyptischen Geschichte Herodots. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 94, lk. 93–119; M. Kaiser. Herodots Begegnung mit Ägypten. Zürich–Stuttgart, 1969; A. B. Lloyd. Herodotus. Book II Introduction. Leiden, 1975; S. Morenz. Die Begegnung Europas mit Ägypten. Zürich–Stuttgart, 1969, lk. 43–44; J. A. Wilson. Herodotus in Egypt. Leiden, 1970, lk. 1–13; K. Krull. Herodotus Egiptuses. – Vikerkaar 1996, nr. 8–9, lk. 163–171; A. Wiedemann. Herodotus zweites Buch mit sachlichen Erläuterungen. Leipzig, 1890; E. Lüddeckens. Herodot und Ägypten. – Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, kd. 104, 1954, lk. 330–346; W. Spiegelberg. Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Ägypten im Lichte der ägyptischen Denkmäler. – Orient und Antike, kd. 3, Heidelberg, 1926, lk. 3–44; E. Lüddeckens. Herodot. – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, W. Westendorf), kd. II, Wiesbaden, 1977, tulp, 1147–1152; D. Fehling. Die Quellenangaben bei Herodot. Berlin, 1971; F. Oertel. Herodots ägyptischer Logos und die Glaubwürdigkeit Herodots. Bonn, 1970; A. B. Lloyd. Herodotus. – The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt (edit. D. B. Redford), kd. 2, Oxford, 2001, lk. 97–98; J. Gould. Herodotus. London, 1989; A. B. Lloyd. Herodotus on egyptian buildings: a test case. – The Greek world (edit. A. Powell), London–New York, 1995, lk. 273–300; V. Hunter. Past and process in Herodotus and Thucydides. Princeton, 1982; F. Hartog. The mirror of Herodotus: the representation of the Other in the writing history. Berkeley–London, 1992; J. Assmann. Weisheit und Mysterium. Das Bild von Ägypten der Griechen. München, 2000, lk. 23–24. Herodotose andmete usaldusväärsuse hindamisel on teadlaste vahel jätkuvalt kestnud elav diskussioon või lausa poleemika – vt. O. Kimball Armayor. Did Herodotus ever go to Egypt. – Journal of the American Research Center in Egypt, kd. XV, 1978, lk. 59–78; O. Kimball Armayor. Herodotus’ autopsy of the Fayoum: Lake Moeris and the Labyrinth of Egypt. Amsterdam, 1985; W. K. Pritchett. The liar school of Herodotus. Amsterdam, 1993; S. M. Burstein. Hecataeus, Herodotus and the Birth of Greek Egyptology. – Graeco-Africana, s. a., lk. 3–18.

²⁴ Vrd. G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 105–106.

²⁵ G. Teichmüller. Herakleitos..., vihik I, lk. 207. Põhimõtteliselt liigub Teichmülleri arutlus õiges suunas, paljud muinasteadlased seostavad õigustatult Thalesse vee alge esiletõstmist just egiptuse kosmo-tegoonia mõjuga talle. Põhjalikumalt vt. *op. cit.*, lk. 208–209. Samuti vrd. W. Burkert. Die Griechen..., lk. 69.

res pärslasi pidas ta õigustatult ohtlikumateks vaenlasteks.²⁶

Muinas-Kreeka kui tänapäeva Euroopa kauge ettekuulutaja pakkus juba tol ammu- sel ajal erinevate konkureerivate poliitiliste vaadete paljusust. Olgu veel lisatud, et Kolophonist pärit filosoof Xenophanes (u. 570–478 e. Kr.) lahkus oma kodulinnast jää- davalt pärast selle vallutamist pärslaste poolt ja elas mitmeid kordi elukohta vahetades pa- guluses pärimuslikult tervelt 67 aastat.

Klassikalise filosoofia hiilgav tundja Teich- müller esitab mitmeid julgeid hüpoteese, neist ühes seatakse kahtluse alla isegi Homeroose (elas u. 8. saj. e. Kr.) ja Hesiodose (u. 8. saj. lõpp 7. saj. algus e. Kr.) autoriteet ajalooalli- kana Herodotose silmis: “Toetudes Egiptuse preestrite tarkusele, sõandasid nii Herodotos kui ka tema eelkäijad minna mööda isegi Ho-

merose autoriteedist, küllap ta tundus sama noor ja kogenematu nagu Hesiodoski, kui silmas pidada neid hiigelsuuri arve, mille abil egiptlased oskasid pidada arvet regentide ja oma jumalate traditsioonide üle. Seepärast hei- dab Herodotos muuseas kõrvale Homeroose ju- tustuse Helenast ja läheb kaasa egiptuse varian- diga, pidades ratsionaalselt ebatõenäoliseks, et troojalased ei andnud Helenat välja, jne. Ja nagu arvab skoliast, järgib ka Euripides oma tragöödias “Helena”, Homeroosest sõltumatult, Herodotose vahendatud egiptlaste käsitlust.”²⁷

Teichmüller osutab igati põhjendatult Pla- toni suurele respektile barbarite suhtes, tsi- teerides ühte õpetlikku “Phaidoni” kirjakohta (78 a), milles Sokrates soovitab oma õpilastel minna surematuseusu tugevdamiseks tarkust õppima ka barbarite juurde, hoolimata kõiki- dest väga suurtest kulutustest.²⁸

²⁶ Thalese kohta vt. A. Maddalena. *Ionici, testimonianze e frammenti*. Firenze, 1963, lk. 1–75; C. J. Classen. *Thales*. – *Paulys Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft, Supplement*, kd. 10, 1965, lk. 930–947; *Antologia mirovoj filosofii*, kd. 1, Moskva, 1969, lk. 268–270; W. Burkert. *Die Griechen...*, lk. 36, 55.

²⁷ G. Teichmüller. *Herakleitos als...*, vihik II, lk. 112.

²⁸ G. Teichmüller. *Herakleitos als...*, vihik II, lk. 108; autori arvates on siin silmas peetud esmaajoones egiptlasi. Viimane arvamus tundub olevat üsnagi tõenäoline. Täiendavalt vt. Platon. *Teosed*, kd. I, Tartu, 2003, lk. 79, 78a. Arhailisel ja klassikalisel ajastul külastasid Egiptust reaalselt või pärimuslikult paljud kreeka haritlased, näiteks Ateena riigimees Solon (u. 640–560 e. Kr.), Mileetosest pärit, väidetavalt esimene filosoof Thales (u. 624–546 e. Kr.), geograaf Hekataios Mileetosest (6. saj. lõpp e. Kr.), ajaloolane Herodotos (u. 484–425 e. Kr.) ning filosoof Platon (427–347 e. Kr.). Kõigi nimetatud isikute viibimine iidsetel püramiididemaal ei ole kindel, Platoni ja Herodotose puhul ei ole meil aga põhjust selles kahelda (täiendavalt vt. J. Lahe. *Egiptuse kultused...*, lk. 9–10). 6. saj. e. Kr. külastas pärimuslikult Egiptust ja Babülooniast kuulus filosoof ja matemaatik Pythagoras (u. 580–500 e. Kr.); 5. saj. e. Kr. olevat Egiptuses reisinud atomist Demokritos Abderast (u. 460–370 e. Kr.). Rooma ajast lisagem veel ajaloolase Diodorose Sitsiliast (u. 80–29 e. Kr.) ja geograaf Straboni (64/63 e. Kr. – u. 20 p. Kr.). Nimekirja võiks muidugi veelgi pikendada. Huvi- ning teadusreisid Egiptusesse kuulusid elitaarse hariduse juurde.

Kreeklaste imetus Egiptuse tsivilisatsiooni üle üldiselt säilis, võidukate Kreeka-Pärsia sõdade (500–449 e. Kr.) tulemusel ja Aleksander Suure (356–323 e. Kr.) vallutuste (334–323 e. Kr.) tagajärjel lisandus hellenismi perioodil (323–30 e. Kr.), tõsi küll, peamiselt ideoloogilis-poliitiliselt motiveeritud hellenite teatav üleolekutunne isegi idamaade iidsete rahvaste suhtes. Kaasaegse demokraatliku Ateena riigikorraldust ja päevapoliitilisi realiteete pessimistlikult hinnanud konservatiivne Platon säilitas loomulikult aukartliku respekti Vana-Egiptuse religioo- ni, rituaalide, tarkuskirjanduse, aastatuhandeid läbiva kunstikaanoni ning sealse ühiskonna range hierarhilise ülesehituse suhtes. Egiptus jäi talle alatiseks lohutavaks sotsiaalseks eeskujuks (teataval määral ka Sparta). Ühes oma viimastest dialoogidest, “Timaiozes”, võtab geniaalne “Tark” kokku kreeklaste ja egiptlaste erinevuse tuuma. See väljendub järgmistes ühe egiptuse preestri poolt Solonile öeldud sõnades: “Oh, Solon, Solon! (Teie) kreeklased, jääte igavesti lasteks, (ükski) kreeklane ei ole (aga) rauk. Te olete kõik noored oma hingelt. Sest teil pole vanale pärimusele tuginevat auväärset arvamust ega iidset teadust.” (tsiteerin Jaan Lahe eestikeelse tõlke järgi; vt. J. Lahe. *Egiptuse kultused...*, lk. 10). Lisaks teema kohta vt. J. Assmann. *Weisheit und...*, lk. 26–27.

Egiptuse teema tõuseb muljetavaldavalt esile veel ühes Platoni teoses – “Phaidrose dialoogis”. Viimases pajatatakse muu hulgas Theebas valitsenud vaarast Thamosest (nimekuju on tuletatud ilmselt peajumal Amonist, keda kreeklased samastasid Zeusiga; Gustav Teichmüller eelistab hoopis iidsemat vanaegiptuse jumal-demiurgi Atumit). Kahtlevale valdjale esitas hindamiseks oma intellektuaalseid leiutisi jumal Theut (tuleneb maagia ja kirjakunsti jumala Thot nimest); number, arvutamine, geomeetria, astronoomia, kabe, täringud, kirjatähed. Kirjakohast põhjalikumalt vt. Platon. *Teosed*, kd. I, Phaidros (tõlkinud M. Lepajõe). Tartu, 2003, lk. 351 ja 384, märkused 337, 338, 339, 340, 341. ▶

Igati loogiliselt-aktuaalsena kõlab isegi tänapäeval niisugune Teichmülleri ulatuslikum arutus: “Oletada, et Kreeka kultuur arenes ligipääsmatus suletuses, näib olevat vastuolus nii kõigi analoogiatega üldiselt kui ka kreeklaste elulaadiga eraldi võttes. Võime oletada, et just niisamuti nagu eosed ja seemned kanduvad tuule ja putukatega miilide kaugusele taimedest, millest nad pärinevad, ajades juuri näiliselt täiesti kõrvalistes kohtades, kanduvad suurel määral laiali ka maapinnale mitte kinnitunud inimkonna kultuurielemendid, olgu siis hõimude või üksikisikute rändamise tagajärjel. Valmide või muinasjuttude puhul on see käsitlus levinud juba üsna laialt. Aga kui

Benfey ja teised otsivad selle allikat Indiast, siis kreeklaste puhul on nii mõnigi pakkunud lähtekohaks Egiptust. Kui nüüd mõelda, kui suur hulk – ka suursugustest perekondadest pärit – Kreeka mehi läks suure rahvaste rändamise ajal enne Pärsia sõdu ja demokraatia rajamist võõrsile ning astus Assüüria või Egiptuse kuninga sõjaväkke, pöördudes seal kord jälle tagasi, tundub mulle lubamatuna väita, et need liikuvad ja targad kreeklased jäid võõrsil otsemaid pimedaks ja kurdiks – või vähemasti tummaks kohe pärast kojujõudmist. Seda eeldamata tuleks aga pidada ülimalt loomulikuks, et barbarite kultuur idanes kõikjal üle Kreekamaa.”²⁹

► Filosoofia tekke küsimuses jagasid Aristoteles ja tema õpilased Platoni seisukohta, mille järgi ei olnud see sugugi kreeklaste endi leiutus, vaid leidis aset hoopis nendepoolne nn. *barbaros philosophia* ülevõtt ning selle edasine täiustamine. Osutatakse muidugi egiptlastele, kaldealastele, pärslastele jt. (lähemalt vt. W. Burkert. Die Griechen..., lk. 56, 143; Diogen Laertsij. O žizni..., Moskva, 1986, 1,1.) Klassikalise filofoofia geneesist vt. M. L. Genelli Marciano. Le contexte culturel des Présocratiques: adveiseurs et destinaires. – (edit. A. Laks, C. Louget) Qu'est-ce que la philosophie présocratique? Lille, 2000, lk. 83–114; V. P. Jajlenko. Arxaičeskaja..., lk. 222–226; J. Barnes. The presocratic philosophers, kd. 1–2. London, 1979.

²⁹ G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 108–110. Tema arutlused leidsid hiljem kinnitust mitmete ajaloolaste uurimustes.

Enne 7. saj. keskpaika e. Kr. jõudsid egiptuse käsitöötooted Hellasesse peamiselt foiniiklaste vahendusel. Püüavad otsesed kaubandussuhted tekkisid Saisi dünastia asutaja, vaarao Psamitik I (kreeka keeles Psammetichos I) valitsemise ajal 664–610 e. Kr. Kontaktid muutusid üsna ruttu niivõrd tähtsaks, et kuningas Amhos (kreeka keeles Amasis; valitses 570–526 e. Kr.) võttis nad isikliku kontrolli alla. Viimane puudutas otseselt Mileetose ca 630–620 e. Kr. asutatud käsitöö- ja kaubanduskeskust Naukratist, mis asus Niiluse deltas, kõigest 15 km riigi pealinnast Saisist läänes (põhjalikumalt vt. O. Murray. Das frühe..., lk. 283–287). Ainult Naukratise kaudu tohtis Kreeka kaupu importida. Hiljem tekkis aga teisigi kreeklaste asundusi, mis erinevalt paljudest teistes maades asuvatest kolooniaatest ei saavutanud poliitilis-majanduslikku iseseisvust, jäädes Egiptuse võimude üldjuhatale alla (täiendavalt teema kohta vt. J. Lahe. Egiptuse kultused..., lk. 8–9; Herodotos. Istorija, II, 178, Leningrad, 1972). Arhailisel ajastul tulid kreeklaste Niilusemaale põhiliselt palgasõdurite ning kaupmeestena. Nii õnnestus Saisi valitsejatel kreeka ja kaaria sõdalaste abiga vabastada 645. aastaks e. Kr. kogu Egiptus igasugusest võõrvõimust (vrd. A. Erman. Die Religion der Ägypter: ihr Werden und Vergehen in vier Jahrtausenden. Berlin und Leipzig, 1934, lk. 320–321); J. Assmann. Weisheit und..., lk. 15.

Tuntud briti antiikkultuuriloolane Oswyn Murray (s. 1937) arutleb eksplitsiitumalt Kreeka-Egiptuse suhete olemuse üle: “Die Griechen selbst waren von Ägypten fasziniert, vom hohen Alter der Kultur, von der vielfach geschichteten Gesellschaft, von der machtvollen Religion und von den gewaltigen Monumenten; ja sie waren so beeindruckt, dass sie die ägyptische Kultur als Ursprung ihrer eigenen betrachteten. Sie wiesen den ägyptischen Göttern einen Vorrang vor den griechischen zu, sahen in den Ägyptern die Erfinder der Schrift und der meisten Künste und glaubten, dass viele griechische Denker wie Homer, Lykourgos, Solon, Thales und Pythagoras Ägypten besucht und dort ihre Ideen genommen hätten. Tatsächlich aber verdankte die archaische Kultur zwar dem Orient viel (wenn sich die Griechen auch dieser Tatsache so gut wie gar nicht bewusst waren), nicht aber Ägypten, mit dem ein Austausch erst stattfand, als die griechische Kultur bereits gefestigt war. Und doch zeigt sich im Bereich der Kunst ein ägyptischer Einfluss.” (O. Murray. Das frühe..., lk. 292)

Egiptuse kunsti mõju kreeka omale väljendus kõigepealt kivist monumentaalskulptuuris ja arhitektuuris (kourosed ning templid); kultuslikel eesmärkidel loodud suursuguselt uhke “Lõvide terrass” Deelose saarel osutab samuti egiptuse eeskujule (põhjalikumalt vt. O. Murray. Das frühe..., lk. 293). Samuti vrd. V. P. Jajlenko. Arxaičeskaja..., lk. 210–227.

Põhjalikumalt egiptuse-kreeka kultuurikontaktide kohta vt. G. Robins. Wisdom from Egypt and Greece. – Discussions in egyptology, kd. 1, 1985, lk. 35–41; O. Murray. Hecataeus of Abdera and pharaonic kingship. –►

Samuti on kontseptuaalselt oluline järgmine Teichmülleri mõttearendus: “Paraku näib, et kuuendal sajandil, mil kreeklastel olid juba omad targad ja filosoofid, oli egiptlaste tung minna õppima “Heliopolise kõrgetesse koolidesse” eriti tugev ning iseäranis selle kooli kuulsus, kus õpetati teoloogiat, astronoomiat ja meditsiini, pidi ulatuma Hellaseni välja. Just siin esines võimas Päikesejumala, Tum-Harmachise kultus ja Mnevist austati samavõrd kui Apist Memphises, just siin leidis aset saladusliku püha puu, kassi või fööniksi teenimine. Kui me tänu sellele teame, et Thales ja Solon, Pythagoras ja Hekateus sõitsid Egiptusesse, õppisid seal ja töid kaasa *lógoi*, siis ei ole vähimalgi määral tõenäoline, et Herakleitos ainsana ei teadnud midagi Egiptuse maailmavaatest, seda enam, et tema õpetus on täiesti egiptusepärane.”³⁰

Kokkuvõttes ei kahtle Tartu metafüüsik Herakleitose egiptuse tarkuse sügavas tundmises (kuigi Ephesose müstik ei võtnud ette kaugemaid rännakuid teadmiste järele): seda tõendavad arvukad mõttekonstruktsioonide kokkulangevused või sarnasused. Tema filosoofia seletamist egiptuse tarkuse kaudu peab Teichmüller lubatavaks hüpoteesiks. Iidse püramiididema vaimse pärandiga tutvus Herakleitos eelkõige Ephesose pühamus.³¹

4. Egiptuse kohtumine Hellasega

Avastanud enda jaoks Vana-Egiptuse kõrgkultuuri, näeb Gustav Teichmüller selle jälgi väga paljudes Vana-Kreeka eluvaldkondades. Toetudes Ludwig Sterni tõlgitud “Hümnile Amon-Ra’le”, interpreteerib ta selle rituaalreligioosset sõnumit kreeklaste poolt üle võetud ja inimlikku sfääri peegeldatud traagilise Oidipuse-loona (32).³² Ometigi ei ole ma sugugi kindel, et austatud Ateena tragöödiakirjanikule Sophoklesele (496–406 e. Kr.) oli kas või see hümn või egiptlaste “Surnuteraamat” teada.

Alustades egiptuse mütoloogia analüüsi, nendib Teichmüller igati põhjendatult vaadeldava ainese lõpmatut raskust, kuna tegemist ei ole lihtsa algupärase religiooniga, vaid paljude jumalustega läbi põimunud fenomeniga: “Seesama jumal on nende paikade kaudu, kus teda austatakse, tänu modifikatsioonidele mitmekordistunud; erinevad jumalad ajavad üht ja sama asja; nendesamade jumalate omadused on ajaloo käigus muutunud; mitmelt poolt kokku kantud jumalate maailm on teoloogiliselt sageli juba viidud süsteemi, mis ei too aga kaasa selgust ega kindlust, sest mitmeid nimesid või teoseid ja omadusi on kõigi jumalate algse kõikehõlmavuse tõttu omista-

▶ Journal of egyptian archaeology, kd. 56, 1970, lk. 141–171; W. M. Davis. Plato on egyptian art. – Journal of egyptian archaeology, kd. 65, 1979, lk. 121–127; J. Assmann. Ägyptische Kunst – die offene Frage. – Festschrift Ruperto Carola, Heidelberg, 1984, lk. 126–132; B. Mathieu. Le voyage de Platon en Égypte. – Annales du service des antiquités de l’Égypte, kd. 71, Le Caire, 1987, lk. 153–167; F. Pfister. Alexander der Grosse: die Geschichte seines Ruhms im Lichte seiner Beinamen. – Historia, kd. XIII, 1964, lk. 37–79; J. Geffcken. Platon und der Orient. – Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung, vihik 5, Berlin, 1929, lk. 517–528; H. Oppermann. Plotins Leben. Untersuchungen zur Biographie Plotins. Heidelberg, 1929; J. Hani. La religion égyptienne dans la pensée de Plutarque. Paris, 1976; J. O. Thomson. Istoria drevnej geografii. Moskva, 1953, lk. 103–107; A. N. Čanyšev. Egejskaja..., lk. 139–161; R. Merkelbach. Diodor über das Totengericht, Siegfried-Morentz Gedächtnisvorlesung, gehalten am 11.5.1992 an der Universität Leipzig. – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, kd. 120, 1993, lk. 71–84; W. Helck. Ägais und Ägypten. – Lexikon der Ägyptologie (Hrsg. W. Helck, E. Otto), kd. I, Wiesbaden, 1975, vg. 69–75; W. Helck. Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägais bis ins 7. Jahrhundert v. Chr. Darmstadt, 1979.

³⁰ G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 223–224. Üldiselt võiks autoriga nõustuda, kuid Herakleitose õpetus ei ole siiski tuletatav eranditult egiptuse religioosest traditsioonist. Ometigi ei ole kaudmõjutused sugugi välistatud.

³¹ G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 117–118.

Ephesoses asus suur neitslikule jahi- ja loodusjumalanna Artemisele pühitsetud tempel (Artemision). Pühamu kohta vt. W. Burkert. Die Griechen..., lk. 113–115; W. Burkert. Die Artemis der Epheser. – (Hrsg. H. Friesinger, F. Krinzinger) 100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos, Wien, 1999, lk. 59–70.

³² G. Teichmüller. Herakleitos..., vihik I, lk. 153.

tud ühtaegu paljudele jumalatele. Seda kõike eristada ning ajalooliselt ja filoloogiliselt seletada on egiptoloogia ülesanne.³³ Samuti oleks mütoloogia tõlgendamises suurim viga tuua erinevate jumalate nimed ühte loogilisse või sotsiaalsesse ning dramaatilise seosesse, kui üritatakse konstrueerida ühtset jumalate süsteemi.³⁴

“Surnuteraamatu” analüüsidest märgib ta, et see ei sisalda egiptuse teoloogide isiklikke vaateid, vaid hoopis surmaga seotud rahvauskumusi, mida võisid tunnetada ainult pühitsetud.³⁵

Egiptlaste nähtav maailm tekkis veest (siin viitab Teichmüller kaudselt Vanas Egiptuses kõige levinumale Heliopolise noomi kosmo-teogooniale), mille all asub pimeduseriik. Ülemine maailm kuulub tulele, päikesele, mis on samuti sündinud veest. Nii nagu Herakleitose päike taassünnib veest päeva ajal, nii tuleb Horos kui päikese Ra välja veest või lootosest. Sellele vastab päikese Ra igapäevane surm. Nii nagu Herakleitusel tähendab hing ühte elu põletamisprotsessi, nii maalised egiptlased sarkofaagi kõrvale viirukiga täidetud põleva anuma, mille juurde kirjutati “ba” (hing). Nii nagu Herakleitose elementid kõnnivad pidevas tekkimises üles-alla, nii tõusevad mööda Hermopolises asuvat treppi (Teichmüller osutab Hermopolise noomi kosmo-teogooniale) elementide jumalad üles ja alla.³⁶ Toetudes tänapäeva egiptoloogiale, täpsustagem siiski: ba oli Muinas-Egiptuse religioosses antropoloogias üks inimese (nimelt kõige liikuvam) olemustest, mida tõepoolest interpreteeritakse sagedamini “hingena”. Ta säilis ka teispoosuse igaveses aegruumis, ta ei

põlenud ära ja teda ka ei põletatud. Ohrvivirikit toodi tähtsamatele jumalatele.

Imetlusväärset aktuaalne on Gustav Teichmülleri Vana-Egiptuse eshatoloogia tõlgendus – toetudes “Surnuteraamatule” kirjutab ta igati õigustatult selles räägitavast inimeste surmast ja isegi jumalate tükeldamisest, samuti suurest allilma (patuste) õgijast, kuid ometigi usuti maailma igavesse kestusesse.³⁷ Filosoofi järeldus vastab üldjoontes praeguste egiptoloogide seisukohtadele: maailmakorda kehtestava jumal-demiurgi (harilikult Atum-Ra) ja teda esindava vaarao autoriteet oli see peapõhjus, miks egiptuse religioosses loomes peaaegu täiesti puuduvad intellektuaalsed spekulatsioonid maailmalõpu kohta (vastavaid arutlusi on vähe ka Sumeris ja Babüloonias). Mõtisklusi kogu oleva eshatoloogia üle kohtab ainult vähestes surnutekstides. Ajaliselt ilmuvad nad esmakordselt Vana Riigi (u. 2700–2135 e. Kr.) varingule järgnenud Esimese Vaheperioodi (u. 2135–2040 e. Kr.) ajal, mil detsentraliseeritud Egiptus asus sügavaimas ideoloogilis-poliitilises ning majanduslikus kriisis. Loomismüütidega kooskõlas ei mõisteta ometigi maailma (=Egiptuse) lõppu totaalse hävinguna, vaid jumal-looja tagasimuundumisena loomiseel- sisse ürgolekusse, s. t. loomise potentsiaalsusse. Ja kuigi ettekujutused maailma ajallikkusest ei kadunud päriselt kunagi, ei saavutanud nad eales domineerivat positsiooni (erinevalt näiteks monoteistlikest judaismist, kristlusest ja islamist) egiptlaste kauge tuleviiku uskumustes.³⁸

Gustav Teichmüller vaeb põhjalikumalt veel ühte ülitähtsat Kreeka-Egiptuse kon-

³³ G. Teichmüller. Herakleitos als ..., vihik II, lk. 141.

³⁴ Põhjalikumalt vt. G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 153.

³⁵ G. Teichmüller. Herakleitos als ..., vihik II, lk. 142.

³⁶ G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 142–143.

³⁷ G. Teichmüller. Herakleitos ..., vihik I, lk. 204.

³⁸ Aja, igaviku ning maailmalõpu kohta vt.: J. Assmann. Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten. Heidelberg, 1975, lk. 24–27; S. Schott. Altägyptische Vorstellungen vom Weltende. – Analecta Biblica, kd. 12, Roma, 1959, lk. 319–330; L. Kákósy. Schöpfung und Weltuntergang in der ägyptischen Religion. – Studia aegyptiaca, kd. VII, Budapest, 1981, lk. 55–69; Apocalypticism in the Mediterranean world and the Near East (Hrsg. D. Hellholm). Tübingen, 1983; S. Stadnikow. Zeit, Ewigkeit und Raum im alten Ägypten als Forschungsfeld der gegenwärtigen Ägyptologie. Analyse des Forschungsstandes. – Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte, kd. 12, 1999, lk. 161–177.

taktide aspekti – müsteeriume. Tema arvates need imporditi Hellasesse.³⁹ Tõepoolest, esmajoones kodu ja emaduse jumalanna Isise ja surnute jumala Osirise kultused, samuti mumifitseerimis- ning muserituaal mõjutasid kreeklaste müsteeriumide praktikat, mis ometigi jäi oma alustes valdavalt kreekapäraseks (*sic!*). Egiptlaste teispoolsus-ettekujutustele seisis antiiktsivilisatsiooni oikumeenis ehk kõige lähemal 7.–6. saj. e. Kr. tekkinud Traakia päritolu rahvalik müstiline orfikute liikumine, kus teati isegi egiptuse “Surnuteraamatu” põhjal kompileeritud ning täiendavalt süžeeliselt juurde fabuleeritud surmajärgset kirjalikku “Pääsu läbi surma”.⁴⁰ Egiptuses olid templites pühitsevate jumalate kultuste eksponentfiguurideks jumalused ja inimese osiriaanliku museriituse peategelaseks sai loomulikult lahkunu. Talle kuulub pärast personaalse teispoelse Osirise-kohtu edukat läbimist igavene elu ajaülese olemise sfääris. Seevastu Kreekas ja hellenistlik-rooma maailmas esineb müsteeriumide protagonistina elav inimene, kes esoteeriliste rituaalide kaudu ületab surma juba siinpoolsuses.⁴¹

5. Järeldsõna asemel

Eespool lahkasin kõige olulisemaid Gustav Teichmülleri poolt üles tõstetud Egiptuse-Hellase kommunikatsiooni teemasid. Kuid tema teos ei piirdu ainult nendega. Nii viitab filosoof korduvalt “Eddale” ja “Kalevalale”. Viimane seos näitab, et Teichmüller teadvustas endale vägagi hästi ka siinset kultuurikonteksti. Filosoofiaõppejõu üliõpilaste seas oli hilisem rahvusliku liikumise tuntud tegelane, pastor Rudolf Kallas (1851–1913), keda Teichmüller väga hindas. 1931. a. avaldas teoloog Eduard Tennmann (1878–1936) meil praeguseni trükituna viimase tõsise Teichmülleri-uurimuse (G.

Teichmüllers Philosophie des Christentums. Tartu, 1931). Juba mitu aastat eksisteerib Tartu Ülikoolis Vootele Vaska asutatud Teichmülleri nimeline stipendium, mis peaks mõtleja filosoofilise pärandi mõtestamist akadeemilisel tasemel kõigiti soodustama. Olgu minu tagasihoidlik kirjatöö teemakohane katsetus.

Sergei Stadnikov

(1956)

Lõpetanud 1982 Tartu ülikooli, 1983–1986 täiendanud end Peterburis.

Egüptoloog, aastast 2000 ajaloomagister. Avaldanud “Sinuhe jutustuse” kommenteeritud tõlke, “Vana-Egiptuse kultuuriloo” ning arvukalt erialaseid artikleid. Rahvusvahelise Egüptoloogide Assotsiatsiooni ja Baltisaksa Kultuuriseltsi tegevliige.

³⁹ G. Teichmüller. Herakleitos als..., vihik II, lk. 184–186.

⁴⁰ W. Burkert. Die Griechen..., lk. 79–106; A. N. Čanyšev. Egejskaja..., lk. 120–130.

⁴¹ Täiendavalt vt. (Hrsg. J. Assmann, M. Bommas) Ägyptische Mysterien? München, 2002; J. Assmann. Weisheit und..., lk. 35–42; Plutarx. Ob Iside i Osirise. Kiiev, 1996, lk. 5–71.